

Особливості розвитку емоційної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в сім'ї

О. А. Голюк*, Н. Ю. Родюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

*Corresponding author. E-mail: o.goluk@gmail.com

Paper received 24.02.19; Accepted for publication 08.03.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2019-196VII78-02>

Анотація. У статті зроблено теоретичний аналіз наукових праць, проведено узагальнення поглядів науковців щодо сутнісних характеристик емоційної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, вплив батьків на розвиток емоційної сфери дітей. Авторами доведено, що щастя і емоційне благополуччя дитини залежить від ступеня батьківської любові, від визнання її як людини з неповторною індивідуальністю, власною гідністю, від безумовного прийняття і розуміння її потреб. У статті з'ясовано, що на емоційну сферу особистості вагомий вплив має самоповага, яка є продуктом роботи самосвідомості, функція якої зводиться до забезпечення поінформованості про себе на достатньому рівні та регулювання власної поведінки. Автори стверджують, що характер ставлення дитини до себе впливає на особливості її поведінки та діяльності в майбутньому.

Ключові слова: емоційна сфера особистості, діти дошкільного та молодшого шкільного віку, вплив батьків, розвиток емоційної сфери дитини, самоповага.

Вступ. Глобальні світові перетворення, що відбуваються в соціальній сфері на сучасному етапі розвитку людства, посилили потребу в особистостях, життєвий успіх яких сьогодні залежить від їхньої соціальної мобільності, автономності, позитивного сприйняття навколишнього світу, здатності знаходити вихід з кризових ситуацій, зберігати соціальну стійкість, своє «Я» в постійно змінних умовах, що можливо лише за умови позитивного ставлення людини до навколишнього світу, інших людей, самого себе. Цілком зрозуміло, що формування зазначених якостей тісно пов'язане з розвитком емоційної сфери особистості, основи якої закладаються ще в дошкільному дитинстві. Як зазначається у Базовому компоненті дошкільної освіти, саме розвиненість та зрілість емоційних, когнітивних, волевольових, психічних процесів надає дитині якісно нові можливості прояву свого «Я» в усіх видах діяльності [1].

Короткий огляд публікацій з теми. Проблема виховання емоційної сфери школярів знайшла своє теоретичне обґрунтування в роботах філософів та культурологів – Аристотеля, Платона, Б.Спінози, І.Канта, Л.Фейербаха. Психологічні аспекти культури почуттів і емоцій знайшли своє відображення в працях Б.Ананьєва, Л.Божович, В.Вілюнаса, Л.Виготського, Б.Додонова, Б.Теплова, П.Якобсона та ін. У педагогічному аспекті культура почуттів та її питання цікавили зарубіжних педагогів І.Гербарта, Я.Коменського, Д.Локка, Ж.–Ж.Руссо, вітчизняних педагогів і діячів культури Г.Ващенко, О.Духновича, С.Русову, Г.Сковороду, В.Сухомлинського, К.Ушинського та ін. Теоретичний фундамент для вивчення проблеми розвитку емоційної сфери дитини дошкільного та молодшого шкільного віку закладено в працях І.Беха, А.Богущ, О.Запорожця, О.Кононко, В.Котирло, О.Кульчицької, Я.Неверовича, Д.Ніколенка, Т.Поніманської та ін. У дослідженнях Т.Антоненко, В.Бачиніна, Н.Крилової, Л.Коваль, В.Толстих, П.Якобсона та інших зосереджено увагу на пошуку засобів, шляхів формування культури емоцій у дітей різного вікового періоду.

Ученими доведено, що емоції, пов'язані з потребами людини, складають основу мотиваційної системи, ви-

конують функції оцінки і спонукання, відображують відповідність поведінки людини основним потребам, інтересам і цінностям, виступають ключовим чинником, що обумовлює життєвий успіх особистості, більш суттєвим, ніж інтелект.

Дослідження вчених однозначно свідчать: діти, що ростуть в умовах емоційної невдоволеності, пов'язаної з дефіцитом людської уваги до них, турботи і любові, в більшості випадків не отримують повноцінного розвитку. Не дивлячись на початкову збереженість мозкових структур, природних посиленій розвитку, їм, як правило, виявляється властиві такі особистісні комплекси, як підвищений рівень тривожності, стан постійного напруження, очікування можливої небезпеки, незахищеність. На цьому фоні легко виникають вторинні поведінкові і особистісні відхилення, обумовлюючи низьку соціальну орієнтацію дітей, їх соціальну безпорадність, неефективні способи поведінки і спілкування з однолітками, дорослими, порушення різних видів діяльності – ігрової, трудової, навчальної.

Мета статті. Висвітлити проблеми впливу батьків на емоційну сферу дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Матеріали та методи. Для написання статті ми використовували методи теоретичного аналізу наукових праць, узагальнення поглядів науковців щодо сутнісних характеристик емоційної сфери дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, впливу батьків на розвиток емоційної сфери дітей; аналіз, синтез, порівняння, класифікацію.

Результати дослідження та їх обговорення. У науці давно введена закономірність: чим меншим є вік дитини, тим більшим вплив на її розвиток мають конкретні умови і обставини її життя. Дошкільний вік – період, коли емоції відіграють особливо важливу роль у житті дитини, коли почуття, емоції господарюють над усіма іншими сторонами її життя. У цей час розвиваються як емоції (короткочасні переживання стосунків, що виникають у даний момент), так і почуття (стійкі, тривалі, складні переживання, що виражають узагальнене ставлення дитини до навколишнього світу і до самого себе). Вивчаючи особливості дітей молодшого шкільного віку, вчені звертають особливу увагу

на агресивних, емоційно розгальмованих, сором'язливих, тривожних учнів. Спільним для всіх цих дітей, що мають проблеми в емоційній сфері, є наявність неадекватної афективної реакції, яка в молодших школярів має захисний, компенсаторний характер. Деякі тривожні діти в ситуаціях особливого психологічного напруження переживають емоційну дезорганізацію мислення. Дослідники зазначають, що існує пряма залежність між емоційною депривацією й дитячою агресивністю, суворістю покарання та рівнем агресивності дитини.

Відомий афоризм, що кожна дорога починається з перших кроків, кожна будівля – з фундаменту, а становлення кожної людської особистості – з сім'ї, підкреслює надзвичайну роль батьків, родини як у загальному формуванні дитини дошкільного віку, так і в розвитку її емоційної сфери, яку ми розуміємо як складне особистісне утворення, що репрезентується осмисленістю емоцій, ареалом переживань, усталеною орієнтацією особистості в процесі індивідуальної життєдіяльності на загальноприйнятті способи їх вираження.

Відомо, що майже всі батьки прагнуть забезпечити своїм дітям щасливе, повноцінне, творче, корисне для суспільства життя. Основне завдання сім'ї як першого соціального інституту – навчити дитину жити у злагоді з довкіллям і згоди з собою, створити сприятливі умови для її особистісного становлення, вправляти в умінні розгортати конструктивну, продуктивну, культурну, гуманістично спрямовану життєдіяльність. Проте в багатьох сім'ях батьки ставляться до дитини лише як до об'єкту своїх впливів, сповідують знансцентризм, абсолютізують розумовий розвиток, орієнтують дитину на змагальність тощо.

Дж.Ньюмарк у своїй «Концепції п'яти основних потреб дітей» стверджує, що емоційне благополуччя дитини повною мірою залежить від уявлення батьків про задоволення її п'яти основних потреб: потреби в повазі, потреби відчувати власну значущість, потреби в прийнятті, потреби відчувати зв'язок з іншими людьми і потреби в безпеці [3]. Сучасні батьки, задовольняючи потреби своїх дітей, беруть ініціативу у власні руки і займають авторитарну позицію «над дитиною». Вони чітко знають, що саме хоче і потребує їх дитина, у їх взаємодії з дітьми спостерігаються тенденції до обмеження дитячої самостійності, прагнення оберегати дитину від шкідливих дій оточення. Діти ж постійно переживають тривожність, викликану стресовими ситуаціями (укладання спати, точне виконання вимог, покарання тощо). Все це порушує особистісний розвиток дитини, сприяє появі небажаних рис поведінки, невпевненості в собі, зниженню активності і ініціативності, появі образливості і грубості. І як наслідок – емоційне відчуження дітей і батьків. Однак саме емоційна близькість з батьками важлива для усвідомлення дитиною того, «якою Я є» (бажана, любима, потрібна тощо), і для подальшого формування на цій основі ставлення до світу, до інших людей, до самого себе – позитивного або, навпаки, агресивного і ворожого. Якщо дитина постійно перебуває в середовищі, яке її оцінює як невмілу, нерозумну, непривабливу, бездарну, заздрісну, неслухняну, агресивну, плаксу тощо, то саме такою дитина і виростає. Так, наприклад, якщо батьки постійно наголошують дитині, що вона брехлива – це зна-

чить, що вони легалізують саме таку форму поведінки. Якщо батьки регулярно демонструють дитині зневажливе ставлення, то ставши дорослою, навряд вона повірить в те, що її можна любити; якщо батьки не довіряють своїй дитині, вона і в майбутньому буде постійно сумніватися в собі, в своїх здібностях.

Позитивне ставлення до дитини, зрозуміло, дає зворотний – позитивний – результат. Якщо на дитину не кричать, якщо її не підганяють, якщо за кожним її вчинком бачать дійсну причину, а не черговий привід для покарання і приниження, то і сама дитина починає так до себе ставитись. У неї з'являється мотивація бути кращою. Вже в дошкільному віці в неї зародиться відчуття самоповаги, будуть закладені початкові вміння рефлексувати, аналізувати й усвідомлювати власну діяльність і поведінку.

Цікаву класифікацію з приводу сприйняття дітьми своїх батьків подав у книзі «Нерепресивна педагогіка» К.Сельченко:

1. Чудовиська. Величезні, галасливі, кричать, бігають, п'ють, ведуть незрозумілі розмови, то по попідвдаряють, то ремінь дістануть, прикрикуючи «я тебе з дому вижену». Саме страх змушує дитину якимось притисуватися до такої ситуації.

2. Годувальники. Для дитини тато і мама – це годувальники, захисники, життєво необхідні елементи оточення. Діти чудово розуміють недоліки своїх батьків, їх складнощі, труднощі, гріхи і помилки, багато що їм прощають тільки тому, що від батьків залежить їхнє їжа, спокій, затишок, безпека, гарантія задоволення. Дитина в цьому положенні відчуває себе рабом і, будучи скривдженою батьками, затаює зло, починає мріяти помститися в майбутньому.

3. Диктатори. У більшості випадків дорослі прагнуть до насильницького вирішення проблем. Знайомство з актами насильства формує у малюків один з двох типів поведінки: або вони теж стають агресивними диктаторами, або починають ховатися від цього тиску.

4. Автоматичні істоти. Парадокс полягає в тому, що батьки для дітей, з одного боку, є боги, але з іншої – механічні створіння. Тому що ніхто так, як діти – ці паростки свободи, не розглядає дорослих у всій їх непривабливій запрограмованості, стереотипності. Діти дуже пильно стежать за дорослими і згодом доходять висновку, що батьками легко маніпулювати. У результаті народжуються спритні маніпулятори – люди, які досягають своїх результатів, успіхів за рахунок прихованого управління іншими.

5. Незрозумілі істоти. Діти в основному не розуміють батьків, які дуже часто самі не можуть до ладу пояснити, чому вони поведуться тим або іншим чином. Усе це пов'язано із загальною запрограмованістю людей. Батьки повчають дітей, що для того, щоб бути хорошим, треба в усьому слухатися маму, шикуватися, жити правильно. Але що означає «жити правильно»? На це питання ніхто з дорослих зрозуміло відповісти не може. Дитина бачить, що батьки якимось не так пояснюють свою поведінку. У результаті в неї виникає уявлення про те, що абсолютно не обов'язково пояснювати свою поведінку, управляти нею і контролювати. Тобто поведінка не залежить від свідомості. А тому дитина знімає з себе відповідальність за управління своєю поведінкою, несвідомо перекладаючи її на бать-

ків. У результаті з'являються безвідповідальні люди, які прагнуть будь-якими шляхами перекласти свою відповідальність на плечі іншого.

6. Лицемери. Діти тонко підмічають, що тато і мама постійно грають ролі, щось імітують і дуже рідко бувають відвертими, справжніми, оскільки говорять одне, а роблять абсолютно інше. Діти дуже гостро бачать ту брехню, в якій живуть дорослі. Вони починають відчувати збентеження відносно своїх батьків. Але маючи приклад для наслідування, починають теж говорити одне, а робити інше. У результаті виходить соціальний тип людини, яка прагне до одного, думає про інше, а діє всупереч і першому, і другому [9].

Отже, батьки часто вважають, що можна жити одним життям, а дитині передати інші цінності, якісно інші образи поведінки. Вони відверто мріють зробити своїх дітей щасливими, не бажаючи брати на себе відповідальність за те, щоб самим, у першу чергу, бути щасливими, благополучними, радісними. Постійно розповідаючи дітям про свої страхи, тривоги, жахи, неспокої і побоювання, батьки прищеплюють своїм дітям з наймолодшого віку всілякі тривоги, передчуття несподіваного нещастя, катастрофи, лиха. Порушення розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку виявляються у підвищеному рівні тривожності, неадекватній самооцінці, виражених агресивних реакціях, закріпленні негативних емоцій. Діти зростають з відчуттям постійної незадоволеності світом і собою, з невмінням знаходити радість у житті, зі звичкою сприймати життя як поле битви, де необхідно вижити за будь-яку ціну і в майбутньому захистити своїх дитинчат від всіх і вся. При цьому постійне обмеження дитячої свободи, постійні заборони не сприяють розвитку в дошкільників вміння нести відповідальність за свої помилки, діяння, вчинки.

Практика свідчить, що від уміння чуйно ставитися до настрою дитини, визначати і правильно оцінювати її емоційний стан залежить емоційний комфорт і самої дитини, і батьків, а отже, і щастя всієї родини. Аби дитина виросла щасливою, необхідно прищеплювати їй такі моральні цінності, як доброта, великодушність, взаємодопомога, співчуття, розвивати в неї здатність бути вдячною і позитивно мислити; плекати відчуття оптимізму, уникати соціального порівняння і заздрості, налагоджувати хороші соціальні контакти, реалізуючи людську потребу в міцних і позитивних міжособистісних стосунках, вчити дитину прощати, жити сьогоднішнім днем і насолоджуватися радіщами життя, реалізовувати життєві мрії.

Сім'я є духовно-культурною життєвою основою суспільства. Як природне співтовариство, вона є найважливішим джерелом цінностей для сумісного життя у світі, свободі і справедливості, тому на сім'ю покладається відповідальність виховання дитини в дусі демократичних моральних цінностей: пошана гідності ближнього, право мати і вільно висловлювати власну думку, уміння слухати і поважати чужу думку, відмова від насильства в спілкуванні, готовність до компромісу, вміння нести відповідальність за свої думки, дії та вчинки.

Результати проведеного теоретичного дослідження [2; 3; 4; 6; 7; 8] та цілеспрямованих спостережень за дітьми в різних видах діяльності дозволили нам ствер-

джувати, що вихованню позитивних емоцій у дітей сприятиме організація гуманної взаємодії з батьками, яка ґрунтується на діалогічній стратегії, на визнанні повноцінності, суб'єктності та рівноправності учасників взаємодії. Взаєморозуміння, взаємоповага між ними допоможуть безконфліктно вирішувати складні проблеми становлення особистості дитини дошкільного та молодшого шкільного віку. Руйнівною ж формою педагогічної взаємодії є така форма, яка створює атмосферу постійних зауважень, нотацій, повчань «читання моралі». Як правило, така форма педагогічної взаємодії призводить до конфліктів, до створення бар'єрів у міжособистісному спілкуванні.

До умов «олюднення» взаємин на рівні батьки-дитина можна зарахувати такі: авансування довіри кожній дитині, створення ситуації успіху, забезпечення емоційної єдності в процесі співробітництва дорослого і дитини, надання індивідуальної допомоги кожному вихованцю [2]. При цьому ми маємо пам'ятати, що головний феномен гуманних стосунків пов'язаний з феноменом діяльності, яка включає учасників виховного процесу у діяльнісну взаємодію гуманного характеру завдяки використанню батьками нетрадиційних та активних методів виховання, що задовольняють потреби дитини у самовираженні, самореалізації та самостереженні. Підтримка гуманних взаємин обумовлюється адекватним сприйняттям, позитивним очікуванням, правильним вибором мети, заохоченням позитивної дії.

Враховуючи, що на емоційну сферу особистості вагомий вплив має самоповага, повага до себе, шанобливе ставлення до себе, ціннісне ставлення до себе, батьки постійно мають дбати, щоб дитина постійно відчувала позитивне, «тепле», приязне, прихильне ставлення до себе. У найбільш конкретних проявах самоповага людини виявляється в таких почуттях, як радість, задоволеність, гордість, симпатія тощо. За своєю сутністю як внутрішнє утворення характер ставлення до себе впливає на особливості поведінки і діяльності дитини, зокрема на те, яку справу вона обирає, як захищається, з ким товаришує, як долає труднощі, як реагує на несправедливість, як організовує своє життя, який характер соціальної активності тощо. Самоповага є продуктом роботи самосвідомості, функція якої, як відомо, зводиться до забезпечення поінформованості про себе на достатньому для повноцінного існування рівні та регулювання на цьому ґрунті власної поведінки. Вважається, що розвинена самоповага має супроводжуватися позитивними емоціями: радістю, задоволенням, впевненістю, позитивною спрямованістю на людей. Про вражену самоповагу може свідчити прагнення дитини уникати провідних ролей у грі, гіпертрофована потреба у схваленні (коли активність дитини спрямовується не емоціями, а лише програмується дорослими), проявами самовпевненості, підвищеної тривожності, образливості, невдоволеності собою, вразливості, невпевненості в собі [5, с. 115].

Ми погоджуємось із позицією Н.Дятленко, яка стверджує, що для розвитку самоповаги дитини дорослі мають зосередити свою увагу на таких моментах:

1. Природному бажанні кожної дитини постійно переживати радісні почуття стосовно світу і самої себе (які завжди приємні й бажані). Оскільки самоповага є

важливою мотивацією поведінки, кожний дошкільник і молодший школяр намагається бути в полоні приємних і радісних емоцій стосовно себе, своєї успішності, прийнятності іншими тощо. Без таких почуттів неможливо виростити повноцінну розвинену особистість.

2. Появі у дитини елементарної рефлексії, тобто вмінь розглядати себе ніби з боку, помічати й оцінювати свої успіхи та невдачі, робити елементарні висновки. Без цього дитина просто не зможе побачити, а тим більше пережити будь-які почуття щодо свого «Я».

3. Здатності запам'ятовувати, акумулювати і складати більш-менш загальне уявлення про себе: свою «хо-

рошість», вмілість, прийнятність іншими. Якщо дитина частіше чує про себе приємні, схвальні думки, знаходить переконливі підтвердження своєї цінності в продуктах своєї праці, її багаж стосовно свого «Я» буде ґрунтовнішим і міцнішим [5, с. 38].

Висновки. Таким чином, щастя і емоційне благополуччя дитини залежить від ступеня батьківської любові, від визнання її як людини з неповторною індивідуальністю, власною гідністю, від безумовного прийняття і розуміння її потреб. Батьки повинні виховувати дитину в любові, будувати свої відносини з нею так, щоб вона відчувала себе улюбленою і визаною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богущ; Авт. кол-в: А. М. Богущ, Г. В. Бельєнка, О. Л. Богиніч, Н. В. Гавриш та ін. – К., 2012. – 26 с.
2. Голюк О.А. Воспитание у детей чувства собственного достоинства как проекции моральногуманистических ценностей / О. А. Голюк, Анна Гайдукевич, Н. А. Пахальчук, И. В. Карук, К. А. Колесник / Science Review. – Warsaw (Poland). – 2018. – т. 1 (8), January. – Vol.5. – С.13–17.
3. Голюк О.А. Ціннісні орієнтації батьків як основа забезпечення гармонійного буття дитини у сім'ї / О.А. Голюк // Імідж сучасного педагога. – 2015. – № 6 (155). – С. 41–44.
4. Демченко О. П. Спостереження за емоційними реакціями дітей у процесі створення виховних ситуацій / О.П.Демченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – №5. – Луганськ, 2009. – С.105–114.
5. Дятленко Н. Самоповага дітей / Н.Дятленко. – К: Шкільний світ, 2007. – 120 с.
6. Крутії К. Л. Концептуальні засади психолого-педагогічного супроводу: принципи і техніки / К. Л. Крутії // Пріоритетні напрями роботи дошкільної освіти на 2008–2009 навч. р.: методичний аспект. – Вип. сьомий / [за наук. ред. К.Л.Крутії]. – Запоріжжя: ТОВ "ЛІПС" ЛТД, 2008. – С. 70–88.
7. Крутії К. Л. Феномен образовательного пространства дошкольного детства [Текст] / К. Л. Крутії // Педагогический журнал Башкортостана. – 2011. – т. 3. – С. 127–137.
8. Лазаренко Н. І. Терміни в сучасній педагогічній науці / Н. І. Лазаренко, Н. Л. Іваницька // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – 2018. – №. 51. – С. 5–10.
9. Сельченок К. В. Нерепрессивная педагогика [Электронный ресурс] / К. В. Сельченок. – Режим доступа : <http://www.klex.ru/342>

REFERENCES

1. Basic component of preschool education / Scientific supervisor: A.M.Bogush; Author's team: A.M.Bogush, G.V.Belinka, O.L.Bohinich, N.V.Gavrysh and others. – K., 2012. – 26 p.
2. Holiuk O.A. Raising children's dignity as a projection of moral and human values / O.A. Holiuk, Anna Gaidukevich, N.A.Pakhalchuk, I.V.Karuk, K.A.Kolesnik / Science Review. – Warsaw (Poland). – 2018. – P. 13–17.
3. Holiuk O.A. Parents' values as a basis of ensuring the harmonious existence of the child in the family / O.A. Holiuk // Image of a modern teacher. – 2015. – № 6 (155). – P. 41–44.
4. Demchenko O.P. Observation of emotional reactions of children in the process of creating educational situations / O.P.Demchenko // Visnyk of Lugansk National University named after Taras Shevchenko. Pedagogical sciences. – № 5. – Luhansk, 2009. – P.105–114.
5. Dyatlenko N. Self-respecting of children / N.Dyatlenko. – K.: School World, 2007. – 120 p.
6. Krutyi K.L. Conceptual principles of psychological and pedagogical support: principles and techniques / K.L.Krutyi // Priority directions of work of preschool education for 2008–2009 academic year: methodical aspect. – Issue 7 / [sciences. edit. K.L.Krutyi]. – Zaporizhia: LLC «LIPS» LTD, 2008. – P. 70–88.
7. Krutyi K.L. Phenomenon of educational space of preschool childhood [Text] / K.L.Krutyi // Pedagogical Journal of Bashkortostan. – 2011. – т. 3. – P. 127–137.
8. Lazarenko N.I. Terms in Modern Pedagogical Science / N.I.Lazarenko, N.L.Ivanytska // Modern Information Technologies and Innovative Methods of Education in the Training of Specialists: Methodology, Theory, Experience, Problems. – 2018. – № 51. – P. 5–10.
9. Sel'chenok K.V. Non-repressive pedagogy [Electronic resource] / K.V.Sel'chenok. – Access mode: <http://www.klex.ru/342>

Features of development of emotional sphere of preschool and primary school children in family

O. Holiuk, N. Rodiuk

Abstract. The article deals with theoretical analysis of scientific works, the generalization of the views of scientists on the essential characteristics of the emotional sphere of preschool and primary school children, the influence of parents on the development of the children's emotional sphere. The authors prove that the happiness and emotional well-being of the child depends on the degree of parental love, from recognition as an individual with unique personality, self-esteem, from unconditional acceptance and understanding of its needs. The article reveals that self-esteem has a significant influence on the emotional sphere of the individuals; it is the product of self-consciousness, which function is to ensure awareness about themselves on an adequate level and to regulate of their own behavior. The authors argue that the nature of the child's attitude to himself impact on the peculiarities of his behavior and activities in the future.

Keywords: emotional sphere of individual, preschool and primary school children, parental authority, development of emotional sphere of the child, self-esteem.